

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Західноукраїнський національний університет

Факультет економіки та управління

Кафедра менеджменту, публічного управління та персоналу

ДАНИЛОВ Павло Віталійович

Удосконалення механізму забезпечення соціальної адаптації
військовослужбовців. / Improvement of the mechanism for ensuring social
adaptation of servicemen

"спеціальність: 281 - Публічне управління та адміністрування
освітньо-професійна програма - Публічне управління та адміністрування"

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи ПУАм-21

П. В. Данилов

Науковий керівник:

к.е.н., доцент, І. В. Чикало

ТЕРНОПІЛЬ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	5
1.1. Сутність та зміст поняття соціальної адаптації військовослужбовців	5
1.2. Методологічні основи дослідження механізмів соціальної адаптації	18
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	24
2.1. Нормативно-правове забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців	24
2.2. Аналіз існуючих механізмів соціальної підтримки	29
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	38
3.1. Концептуальні пропозиції щодо вдосконалення механізмів соціальної адаптації	38
3.2. Рекомендації щодо удосконалення механізму соціальної адаптації	48
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59

ВСТУП

Адаптація ветеранів і їхніх сімей до цивільного життя є одним із ключових викликів для сучасного українського суспільства. Досвід як України, так і зарубіжних країн явно сприяє можливості наслідки невдачі в цьому питанні, що може мати значний вплив як на самих ветеранів та їх родину, так і на суспільство в цілому. Ризики тут можна простежити в різних аспектах: на особистому рівні - це або самодостатня людина, яка наживається повноцінним життям, або особа, яка через незахищені фізичні та психологічні травми звертається до алкоголю та агресії, зокрема й до солодощів сім'ї чи навіть до себе; на політичному рівні - свідомий громадянин або піддатливий об'єкт маніпуляцій популістів і радикалів; на економічному - активний учасник економіки чи додаткові навантаження на працюючих; у соціальному - ресурс розвитку громади та країни або ще один випадок у статистиці безробіття, правопорушень і залежностей. Цей перелік можна розширювати, додаючи моральний, культурний та інші аспекти. Хоча ці таксономії частково збільшені, вони добре підкреслюють всі сторінки відповідальності, залучених до процесу адаптації, від ветеранів до законодавців. У зв'язку з цим настає формування в суспільстві спільного розуміння сутності процесу соціальної адаптації військовослужбовців, його змісту, завдань та кінцевих цілей. Одним із умов цього досягнення є аналіз та переосмислення наявних наукових поглядів в Україні, їх доповнення та збагачення.

З 2014 року понад мільйон військовослужбовців в Україні потребують соціальної адаптації, і за прогнозами ця кількість може зрости до 5-6 мільйонів осіб. Неналежний рівень підтримки на всіх рівнях — державному, інституційному, громадському, міжособистісному та медійному — може спричинити збільшення негативних соціальних явищ, посилення суспільної напруги та ускладнення адаптації військових до повсякденного життя. Впровадження системи комплексної підтримки військовослужбовців є необхідним для забезпечення стабільності українського суспільства та сприяння його гуманістичному розвитку.

Метою дослідження є розробка технологій антикризового управління в закладі охорони здоров'я. Відповідно до мети були сформульовані та виконані такі **завдання**:

- дослідити сутність антикризового управління в сучасних організаціях;
- проаналізувати нормативно-правове забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців;
- провести оцінку існуючого механізму соціальної підтримки;
- сформулювати концептуальні пропозиції щодо вдосконалення механізмів соціальної адаптації;
- визначити шляхи удосконалення механізму соціальної адаптації.

Об'єктом дослідження є соціальна адаптація військовослужбовців.

Предметом дослідження є механізм соціальної адаптації військовослужбовців.

У кваліфікаційній роботі використані різні методи наукового дослідження, зокрема монографічний, метод порівняльного аналізу, статистичний та нормативний підходи. Практична цінність роботи полягає в можливості застосування результатів для вдосконалення сучасного механізму соціальної адаптації. Результати дослідження були представлені на факультетських і кафедральних студентських конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

1.1. Сутність та зміст поняття соціальної адаптації військовослужбовців

Розглядаючи різні підходи до соціальної адаптації військовослужбовців, варто зазначити, що загальноприйнятого визначення як поняття, так і самого процесу соціальної адаптації не існує. Це стосується як українських, так і зарубіжних наукових джерел. Різні трактування адаптації залежать від професійної сфери автора, його наукових інтересів, теоретичних основ, країни й часу дослідження, а також культурного й соціального контексту. У літературі, як вітчизняній, так і міжнародній, поняття «соціальна адаптація» нерідко вживається поряд з іншими схожими термінами, такими як "реінтеграція", «реадаптація», «інтеграція в громаду», а інколи й підміняється ними.

На фоні актуальності цієї проблематики в українській літературі з'явилося чимало робіт, присвячених соціальній адаптації військовослужбовців. Українські дослідження умовно можна поділити на три основні групи: теоретичні узагальнення, що базуються на аналізі як українських, так і зарубіжних джерел; огляди закордонних практик адаптації бійців; а також публікації, що розглядають новий український досвід адаптації ветеранів [5, с. 20].

Варто зазначити, що вітчизняна література надає більше уваги психологічним, медичним та медико-соціальним аспектам адаптації ветеранів та їхніх родин, тоді як соціальні аспекти, що є важливими за зарубіжним досвідом, залишаються менш висвітленими.

Низка українських дослідників, які, хоча й використовують різні терміни (наприклад, "соціальна адаптація", "соціально-психологічна адаптація", "соціальна і професійна адаптація"), акцентують увагу на зайнятості як ключовому елементі адаптації. Вони підкреслюють важливість професійної

адаптації ветеранів, їх пристосування до нових умов праці, працевлаштування, трудової зайнятості тощо. Адаптація в цьому контексті трактується як пристосування військових до цивільного життя, зокрема до умов громадянського суспільства з ринковими відносинами [11].

Адаптація ветеранів – це процес переходу з військової служби до життя у ринковій економіці України. Аналогічне визначення знаходимо у О. О. Буряка та О. Логінова, які розглядають соціальну адаптацію як процес пристосування офіцера і його родини до нових умов життя в ринковому суспільстві [17, с. 62].

Деякі автори зосереджують увагу на необхідності освоєння військовослужбовцями нових соціальних норм і ролей, підкреслюючи важливість подолання маргіналізації, що виникає при переході з однієї соціальної групи в іншу. Вони розглядають соціальну адаптацію як процес, що включає педагогічні, соціальні, психологічні та правові заходи.

В українських офіційних документах визначення соціальної адаптації військових фактично повторюють ті, що використовуються в науковій літературі. Зокрема, у концепції Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, яких планують звільнити, визначено, що адаптація передбачає активне пристосування до нових соціальних умов життя в цивільному середовищі з ринковою системою, засвоєння норм цього середовища, здобуття нових професій і реалізацію прав, зокрема на працю, а також формування нових соціальних ролей, які сприяють комфортному переходу до цивільного життя.

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» не містить чіткого визначення соціальної адаптації, але контекст його використання зосереджується переважно на аспектах зайнятості та професійної підготовки як пріоритетних напрямках цього процесу [31].

Необхідно зазначити, що офіційні документи визначають складові процесу соціальної адаптації військовослужбовців, включаючи не лише професійні навички, але й психологічний та правовий компоненти. Так, соціальна адаптація військових та їхніх сімей передбачає:

- психологічний компонент – оволодіння системою цінностей, норм, установок і культурних зразків поведінки, що функціонують у цивільному середовищі, з метою відповідності його вимогам до особистості;

- правовий компонент – засвоєння правових норм, що регулюють соціальний і правовий статус звільнених військових та їхніх сімей, зокрема їхні права, обов'язки та можливості, а також здобуття інформації про державні органи та установи, що можуть сприяти освоєнню цих норм і реалізації своїх прав;

- професійний компонент – удосконалення наявних професійних знань і навичок або освоєння нових професій, а також подальше успішне працевлаштування.

Рис. 1.1. Компоненти соціальної адаптації військовослужбовців*

* Складено автором самостійно.

Попри визнання важливості інших аспектів соціальної адаптації військових, українська наука зосередилася переважно на питаннях професійної підготовки та працевлаштування, що відображено й у національному законодавстві, яке акцентує увагу на адаптації до ринку праці.

В іноземній літературі, де традиція вивчення проблеми переходу військовослужбовців до цивільного життя значно довша, представлено ширший спектр підходів і думок. Цікавим прикладом є емпіричне дослідження «Реінтеграція військовослужбовців та ветеранів: концептуальний аналіз,

уніфіковане визначення та ключові сфери», проведене американськими дослідниками Крістін Ельнітські, Майклом Фішером та Карою Блевінс. Їхня робота сфокусувалася на розробці валідних та надійних показників вимірювання процесу реінтеграції, що дозволяє оцінювати його успішність та ефективність.

Під час дослідження автори розглянули різні визначення, що стосуються повернення військових до цивільного життя: перехід, реадаптація, реінтеграція та інтеграція в громаду та виявили, що ці поняття мають певні концептуальні відмінності та використовуються по-різному залежно від часу, відображаючи еволюцію підходів до процесу повернення військовослужбовців до цивільного середовища.

Основні концепції соціальної адаптації військовослужбовців [40, с. 219]:

1. Рееадаптація. Основний акцент робиться на психологічних аспектах повернення до мирного життя, включаючи емоційні зміни, подолання психологічних травм і розладів. Хоча рееадаптація охоплює й інші аспекти, як-от працевлаштування, освіти та здоров'я, психологічні зміни залишаються ключовим фактором адаптації. З 2009 року цей термін використовується рідше, що пов'язано з визнанням необхідності багатофункціональних змін у процесі адаптації – не лише психологічних, але й фізичних і соціальних.

2. Перехід. Зосереджується на процесі інтеграції ветеранів у цивільні установи, а також на їхньому пересуванні в межах соціальних інститутів, які надають їм послуги. До 2004 року цей термін використовувався рідко, але згодом набув популярності.

3. Реінтеграція. Поняття реінтеграції стало популярним після 2004 року, зокрема під час виходу американських військ з Іраку. Реінтеграція охоплює різноманітні соціальні ролі, які військовослужбовець одночасно виконує в цивільному житті (наприклад, студент, працівник). Інтеграція до громади, яка є близьким до реінтеграції поняттям, від початку використовувалася значно рідше та спорадично.

Цей спектр концепцій свідчить про багатогранність підходів до повернення військових у мирне життя, що, відповідно, потребує різноманітних методів підтримки та оцінювання.

Отже, наукові погляди на процес адаптації військовослужбовців до цивільного життя є змінними та еволюціонують під впливом соціальних умов і переосмислення його сутності та цілей. Болгарські вчені Венелін Терзієв і Севдаліна Дімітрова у своєму дослідженні виділяють три моделі соціальної адаптації військових: інституційну, частково інституційну та надінституційну.

Інституційна модель характерна для суспільств із розвиненою правовою системою, індустріальною чи постіндустріальною економікою та демократичним устроєм. Вона забезпечує військовим і їхнім сім'ям високий рівень соціальної підтримки, який часто перевищує середні стандарти по країні, сприяє престижу професії та встановлює чітке правове регулювання, контрактний принцип служби та контроль з боку цивільного суспільства [51, с. 18].

Частково інституційна модель притаманна країнам з недосконалою системою соціального захисту, де соціальні гарантії для військових є фрагментарними. У таких країнах матеріальне забезпечення військових відповідає середньому рівню, але престиж професії нижчий, ніж у інституційній моделі. Також допускається виконання військовими нетипових функцій, що інколи суперечать правовим нормам, і армія стикається з труднощами залучення нових військових.

Надінституційна модель застосовується в державах, де військові мають значний вплив на владу або навіть контролюють її. У таких країнах армія фактично функціонує за правилами воєнного часу, активно втручається в управління суспільством, а військові мають значні соціальні та економічні переваги над цивільними.

Ці моделі відображають, як соціальні та економічні умови впливають на функціонування армії та систему соціального захисту військових у різних

суспільствах, підкреслюючи важливість інституціоналізації армії для ефективної адаптації військовослужбовців до мирного життя.

Автори справедливо підкреслюють вплив економічних, соціальних і політичних умов на формування моделей соціального захисту військових. Запропоновані моделі чітко узгоджуються з класифікацією функцій армії як соціального інституту в різних суспільствах. Їх можна класифікувати як інституційні (зосереджені на захисті від зовнішніх загроз), частково інституційні та надінституційні. Це вказує на тісний зв'язок між рівнем інституціоналізації соціальних інститутів та функціями армії. У суспільстві, де армія виконує виключно інституційні функції, важко уявити надінституційну систему соціального захисту, і навпаки. Тому подальший аналіз має враховувати соціальні функції, які суспільство покладає на армію та її систему соціального захисту.

У більшості наукових досліджень з адаптації військовослужбовців переважають психологічний, медичний і соціально-психологічний аспекти, в той час як соціальний контекст висвітлюється рідше. У цьому контексті науковці виділяють три культурні фактори, що суттєво впливають на перехід військових до цивільного життя: соціалізацію, гендер і ідентичність.

- соціалізація – в армії соціалізація має жорсткий і контрольований характер. Військовий інститут відрізняється плановістю процесу, тотальним контролем, відсутністю альтернативних моделей поведінки та формуванням сильної самоідентифікації з армією, що ускладнює перехід до більш гнучких цивільних інститутів.

- гендерний аспект – важливим є не стільки виконання традиційних гендерних ролей, скільки засвоєння військових цінностей, пов'язаних з мужністю. Серед них чітка ієрархія, фізична і емоційна стійкість, здатність долати труднощі, самовпевненість і певна агресивність. Однак ці цінності можуть стати бар'єром у цивільному житті, де значну роль відіграють такі якості, як емоційність, демократичність та гнучкість у стосунках [44, с. 415].

Таким чином, адаптація військовослужбовців до мирного життя є комплексним процесом, що залежить від рівня інституціоналізації армії, а також соціокультурних факторів, які формують ставлення ветеранів до цивільного життя.

Дослідження показують, що воєнна ідентичність значно впливає на соціальну адаптацію військових після завершення служби. Військові, як правило, сприймають себе як активних учасників процесів в армії, а не як пасивних об'єктів. Особливу роль у формуванні їхньої ідентичності відіграють символічні цінності, такі як зброя, військова техніка та знаки на погонах, що визначають їхнє місце в ієрархії, межі влади та навички. У цивільному житті символічні цінності інакші та по-різному впливають на формування особистості.

Цікавий підхід до вивчення переходу військових до цивільного життя запропонували британські дослідники у роботі «Перехід від військового до цивільного життя: вивчення культурної компетенції». Автори аналізували цей процес через призму теорії П'єра Бурдьє, застосовуючи такі концепти, як габітус, капітал і соціальне поле.

Габітус військового формується під впливом армійських цінностей: колективізму, визнання заслуг, стабільності в ієрархії. Після виходу з армії змінюється не лише середовище, а й соціальне поле, де індивід перестає бути частиною великого колективу й повинен засвоювати нові, іноді суперечливі, ролі. Це може стати причиною труднощів у процесі адаптації.

Культурна компетенція у цивільному житті вимагає від ветеранів розуміння норм, які можуть відрізнятися від тих, що засвоєні в армії. Культурна компетенція – це здатність розрізняти прийнятне та неприйнятне у різних соціальних контекстах, що є важливим у процесі інтеграції в цивільне життя.

Культурний капітал ветерана – це здобуті у військовій службі знання та навички, що мають свою цінність у військовому середовищі. Для успішної адаптації ветеранам важливо навчитися використовувати цей капітал у цивільних умовах. Таке вміння підвищує шанси на успішне працевлаштування та адаптацію.

Таким чином, теорія Бурдьє допомагає розкрити, як воєнний досвід і набута в армії ідентичність можуть як полегшувати, так і ускладнювати адаптацію до цивільного життя.

Зарубіжні дослідники не лише аналізують культурні фактори, що впливають на соціальну адаптацію військовослужбовців, але й розглядають, як ці фактори формують саме розуміння процесу адаптації. Важливим прикладом є робота Едгара Джонса «Історичні підходи до бойових розладів» (2006). Джонс переконливо показує, що не лише підходи до соціальної адаптації, але й фізичні та психологічні розлади, пов'язані з військовою службою, мають глибоке культурне коріння.

Дослідження Джонса охоплює розлади здоров'я військових від часів до 1914 року до війни в Іраку. Він відзначає, що культурні фактори визначають, як суспільство розпізнає та класифікує розлади, пов'язані з бойовим досвідом. Наприклад, до 1914 року популярними були «розлади функції серця», що пов'язано з відсутністю механізації війни та важкими фізичними навантаженнями. Під час Першої світової війни з'явився термін «шок обстрілу» (Shell Shock), а сучасні конфлікти більше асоціюються з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР). Причини такої еволюції пов'язані з розвитком медицини, зміною способів ведення війни та культурними вподобаннями суспільства. Наприклад, розквіт кардіології в XIX столітті та специфіка воєн тих часів сприяли тому, що проблеми з серцем розглядалися як основні [44, с. 415].

Джонс вказує, що культура формує умови для появи нових медичних пояснень, які відповідають очікуванням суспільства в конкретний історичний період. Це впливає на те, як ветерани та лікарі оцінюють симптоми: суспільство та медики більше уваги приділяють тим проблемам, які широко обговорюються. Це має прямий вплив на соціальну адаптацію військовослужбовців, визначаючи, які розлади визнаються суспільством і фінансово підтримуються в процесі реабілітації. Суспільні переконання також впливають на те, як самі ветерани формулюють свої потреби та запити, що відображає соціально-культурну контекстуалізацію процесу адаптації.

Ця ситуація свідчить про складність та багатовимірність процесу соціальної адаптації військовослужбовців, а також про різноманітність уявлень у суспільстві щодо функцій і цілей цього процесу. В різних соціальних групах і культурах немає єдиної думки про те, яким повинен бути кінцевий результат адаптації ветеранів для суспільства. Деякі члени суспільства, включаючи самих ветеранів, сприймають соціальну адаптацію як форму винагороди, що включає пільги та послуги. Інші бачать у ній повернення до життя, яке ветерани вели до військової служби, або забезпечення їх житлом і роботою, враховуючи можливі психологічні травми. Є також частина, яка вбачає у ветеранах потенціал для позитивних змін у суспільстві, тому очікує від адаптації їх інтеграції та активної участі в різних сферах.

Що стосується підходів до адаптації, то існує розуміння, що соціальні інститути повинні надати ветеранам необхідну підтримку. Водночас зростає роль активної участі самих ветеранів у процесі, де суспільство створює умови для адаптації, а від ветеранів очікується самостійне включення у цивільне життя.

Сучасні дослідження наголошують на необхідності нових, більш інклюзивних підходів до адаптації. Їх особливість полягає у включенні до цього процесу родин військових та у підтримці ветеранської спільноти, де ветерани допомагають один одному. Найважливішими ініціативами є раннє виявлення проблем та впровадження проактивних підходів, які допомагають запобігти серйозним труднощам на шляху до успішної інтеграції.

Одним із новаторських підходів, орієнтованих на проактивну підтримку військовослужбовців, стала Програма «Комплексної придатності солдата» (Comprehensive Soldier Fitness Program), що реалізується в армії США з 2010 року і включає членів родин військових. Основна ідея програми полягає у запобіганні проблемам ще під час служби, а не в їх вирішенні після виникнення [20, с. 135].

Рис. 1.2. Програма «Комплексної придатності солдата» (Comprehensive Soldier Fitness Program) США [27, с. 132]

Програма складається з чотирьох етапів:

1. Оцінювання психологічної придатності: Використовується Глобальний інструмент оцінювання (Global Assessment Tool), який регулярно проводиться протягом усієї служби для оцінки психічної стійкості.

2. Загальні тренінги з психологічної стійкості: Солдати й офіцери навчаються технікам швидкого психологічного відновлення для себе та своїх підлеглих.

3. Індивідуальні тренінги: Вони орієнтовані на конкретні потреби військових, визначені під час оцінювання, і можуть охоплювати емоційні, соціальні, сімейні або духовні аспекти життя.

4. Підготовка тренерів з психологічної стійкості: Військові навчаються на тренерів з розвитку стійкості, опановуючи навички для підтримки психологічної, розумової та фізичної стійкості своїх колег.

Цей підхід підкреслює важливість підтримки психологічної стійкості не лише для військових, але й для їхніх родин, сприяючи їх адаптації як під час служби, так і після повернення до цивільного життя.

Важливу роль у соціальній адаптації ветеранів відіграє підхід «подібний до подібного» (peer-to-peer), особливо в делікатних сферах, як-от психічне здоров'я. Американський досвід свідчить про ефективність цього методу, зокрема у роботі з ветеранами, що страждають на ПТСР. Однією з головних проблем у роботі з такими ветеранами є багатовимірність розладу та труднощі в залученні їх до терапії.

Психіатр Джонатан Шей, який спеціалізується на роботі з ПТСР, ввів поняття «моральної рани» (“moral injury”), що охоплює не лише психологічні, а й культурні та духовні аспекти травми. Він зазначає, що «моральна рана» підриває здатність довіряти, залишаючи відчуття безвиході й очікування того, що інші завдадуть шкоди, принизять або використають (White, 2014).

Інша проблема полягає в тому, що сама природа ПТСР змушує ветеранів відчувати відчуження від традиційної терапії. Доктор Шейлі Джейн зауважує, що для багатьох ветеранів складно звертатися за допомогою до фахівців, які здаються їм людьми з іншого світу. Це підтверджує і Джонатан Шей, який вказує, що традиційні методи лікування часто неефективні, оскільки ветерани не відчують близькості з терапевтом, що працює в умовах офісу та формальних консультацій.

Як рішення, Шей пропонує саме підхід «подібний до подібного» – участь інших ветеранів у терапії. Ветерани, які пережили подібні труднощі, можуть забезпечити емоційну підтримку та зрозуміти біль своїх побратимів, створюючи відчуття спільності й довіри. Це дозволяє залучити громаду до процесу зцілення, що робить терапію ефективнішою, зокрема завдяки спільному досвіду.

Підтримка «приятелів» або peer-to-peer дозволяє встановлювати контакт із ветеранами, чого часто не вдається досягти фахівцям із психічного здоров'я. Приятелі, використовуючи телефонні дзвінки, особисті зустрічі та спілкування, допомагають ветеранам справлятися з повсякденними труднощами та адаптуватися до цивільного життя. Важливо, що їхні поради ґрунтуються на власному досвіді, а їхнє завдання полягає не в наданні медичних послуг, а у сприянні подоланню бар'єрів для отримання необхідної допомоги.

Висока ефективність системи приятельської підтримки для ветеранів із ПТСР стала причиною активного впровадження таких програм у США. Наприклад, у співпраці Стенфордської медичної школи та Департаменту у справах ветеранів у Пало Алто була запущена Програма приятельської підтримки, до якої за два роки приєдналося близько 200 ветеранів, які, ймовірно, не звернулися б до традиційної терапії. З них 75% зазначили, що отримали необхідну допомогу. Це підтверджує, що система приятелів може ефективно залучати ветеранів і до звичайної терапії [51, с. 18].

Програма приятельської підтримки має також успіх у ширшій сфері. Наприклад, Національна гвардія Мічигану разом з університетами штату Мічиган реалізували волонтерську програму «Приятель приятелю». Ветерани-волонтери після спеціального навчання допомагають своїм побратимам з різноманітних питань: від фінансових і правових консультацій до питань освіти, працевлаштування та психічного здоров'я. Програма також надає підтримку ветеранам, які вже проходять реабілітацію, але потребують додаткової мотивації та допомоги (Buddy-to-Buddy).

Завдяки такому підходу, ветерани отримують більш доступну й особистісно орієнтовану допомогу, що покращує їхню адаптацію та реінтеграцію у цивільне життя.

Сучасні дослідники розглядають домінуючу модель соціальної адаптації військовослужбовців як відображення загального рівня розвитку суспільства та його інститутів, включаючи економіку, право, політику, громадянське суспільство, цивільний контроль над збройними силами та саму армію.

Інституційна модель адаптації стає можливою лише за умов високого рівня інституалізації інших соціальних інститутів, включно зі збройними силами. Тут інституалізація означає не лише регулювання та організацію цих інститутів, але і чітке визначення та суспільне визнання їхніх функцій.

Інституційний підхід до соціальної адаптації військових залежить від розуміння цього процесу, яке варіюється залежно від історичного періоду та соціально-економічних, політичних та культурних обставин. Це пояснює відсутність єдиного бачення або визначення цього процесу як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі.

Попри різноманітність підходів, у вітчизняній науковій літературі та офіційних документах домінує акцент на професійну перепідготовку ветеранів та їх адаптацію до умов ринкової економіки як на пріоритетний аспект і кінцеву мету процесу соціальної адаптації.

В іноземній, здебільшого англомовній, літературі відзначається дві основні тенденції у підходах до соціальної адаптації військовослужбовців. Перша полягає у зміні розуміння цього процесу: замість розгляду адаптації як переміщення особи з військового середовища до цивільного через допомогу спеціальних інститутів, тепер цей процес розуміється як пристосування до цивільного життя. Друга зміна відображає перехід від акценту на психологічну адаптацію до визнання необхідності багатофункціональних змін, що охоплюють психологічні, фізичні та соціальні аспекти.

Ця еволюція підходів вплинула на зміну концепцій та термінології, що описують процес повернення до цивільного життя, таких як «перехід», «реадаптація», «реінтеграція» та «інтеграція до громади».

Крім того, у зарубіжних дослідженнях приділяється значна увага культурному середовищу та культурним факторам, які впливають на соціальну адаптацію. Роль культури розглядається як на загальносуспільному рівні, так і на рівні соціальних інститутів (наприклад, армії) і соціальних груп, зокрема солдатів, офіцерів, жінок та інших підгруп.

Іноземні автори зазначають два ключові недоліки традиційної інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців. По-перше, вона здебільшого реагує на виникаючі проблеми, а не запобігає їм заздалегідь. По-друге, ця модель перетворює військовослужбовця на пасивного отримувача пільг та послуг, де адаптація розглядається як своєрідний «подарунковий набір» від держави. Це сприяє залежності від соціальних інститутів замість розвитку самостійності [43, 94].

Для вирішення цих проблем сучасні підходи пропонують проактивні методики, спрямовані на попередження труднощів у переході до цивільного життя. Не менш важливою є зміна ролі самого ветерана, зокрема його активна участь у власній адаптації. Це означає більшу залученість військових у процес і прийняття на себе частини відповідальності за успішну інтеграцію.

Одним з практичних відображень цієї концепції є запровадження підходу «подібний до подібного», де ветерани допомагають один одному на основі спільного досвіду, що сприяє ефективнішій адаптації та подоланню психологічних бар'єрів.

1.2. Методологічні основи дослідження механізмів соціальної адаптації

Визначення методологічних підходів для вивчення соціальної адаптації військових та їхніх сімей в умовах воєнного стану дозволяє сформулювати основи та теоретичні рамки, які будуть застосовані у цьому дослідженні. Вибір методологічних підходів базується на поняттях наукового пізнання, методів і методології. Наукове пізнання – це діяльність, спрямована на здобуття, розширення та поглиблення знань. Методи (з грецької – шлях до знання) в цьому процесі є засобами організації дослідження дійсності як на практичному, так і теоретичному рівнях, відповідно до закономірностей розвитку об'єкта дослідження. Отже, метод наукового дослідження повинен узгоджуватися з об'єктом і його особливостями, оскільки застосування невідповідного методологічного інструментарію не сприятиме досягненню головної мети –

отриманню нових знань.

Методологія розглядається як наука про методи пізнання реальності. Вона, як більш високий рівень упорядкування наукового знання, виконує, на думку дослідників, такі важливі функції [26, с. 226]:

1) здобуття нового знання, формування понять, законів, концепцій і теорій;

2) організацію і спрямування процесу практичного застосування отриманих знань, оскільки знання стає цінним лише тоді, коли знаходить використання в реальному житті.

Основу наукових досліджень становлять принципи, які служать ключовими орієнтирами, визначаючи напрямок дослідження та, в певних випадках, його моральні основи. У цій роботі будуть використовуватися такі принципи: об'єктивність, історизм, причинність, системність, проблемність та науковість.

Принцип об'єктивності передбачає спирання на факти, які можуть бути ідентифіковані й зафіксовані за допомогою наукових методів. В контексті досліджуваної теми цей принцип реалізується через об'єктивну фіксацію явища соціальної дезадаптації, яке виявляється у низці проблем із зовнішніми проявами.

Принцип історизму полягає у вивченні історичного походження проблеми та виявленні тенденцій, закономірностей і законів. Він базується на синхронному та асинхронному підходах. Синхронний підхід дозволяє досліджувати й порівнювати декілька об'єктів в один і той самий час (наприклад, порівняння адаптації військовослужбовців в Україні та в країні-агресорі в період російсько-української війни). Асинхронний підхід, натомість, передбачає вивчення одного об'єкта в різні періоди його розвитку (наприклад, система соціальної адаптації військовослужбовців в Україні у 2014 і 2024 роках).

Принцип причинності ґрунтується на припущенні про наявність зв'язків детермінації між подіями та явищами. Причинність забезпечує логічний і послідовний розвиток подій, а її розкриття дає можливість виявляти стійкі

закономірності та важелі впливу на процеси. У дослідженні соціальної адаптації військовослужбовців та їхніх родин принцип причинності демонструється через зменшення кількості самогубств, розлучень, конфліктів та інших соціально негативних проявів завдяки наданню адаптаційних послуг.

Принцип системності передбачає розгляд досліджуваного процесу як системи, в якій взаємодія елементів створює нову якість. У контексті соціальної адаптації військовослужбовців це означає, що результативність процесу залежить не лише від надання послуги, але й від рівня державного фінансування, наявності підготовлених фахівців та ставлення суспільства до військових.

Принцип проблемності полягає у вивченні відхилень між реальним і бажаним станом. Об'єктивні факти, зафіксовані державними і неурядовими організаціями (наприклад, високий рівень безробіття серед ветеранів, зростання асоціальної поведінки), свідчать про соціальні проблеми, пов'язані з адаптацією військовослужбовців.

Принцип науковості полягає у використанні перевірених наукових методів, що дозволяють отримати об'єктивні знання про об'єкт дослідження. У даній роботі цей принцип буде реалізовано через застосування методологічних підходів та прикладних методів, розглянутих у третьому розділі дослідження.

У роботі також застосовуватимуться історичний, системний, інституційний та ціннісний підходи.

Історичний підхід спрямований на аналіз розвитку об'єкта в певному часовому проміжку. Він базується на принципі пізнання, який охоплює вивчення сучасного стану, реконструкцію минулого та прогнозування майбутнього на основі минулого досвіду. О. Конт аргументував застосування порівняльно-історичної методології та виділяв три типи історичного порівняння [42, с. 126]:

- власне історичне дослідження;
- історичний аналіз розвитку кількох суспільств;
- вивчення розвитку одного суспільства в різні історичні періоди.

Системний підхід базується на розумінні соціальної адаптації як цілісної

системи, яка складається з елементів, що виконують певні функції, бере участь у процесах і характеризується емерджентними властивостями. Основні поняття цього підходу включають:

1) елемент – основна складова системи, яка має зв'язок з іншими частинами та виконує покладені на неї функції. У контексті соціальної адаптації елементом може бути особа, яка отримує допомогу, окрема установа або соціальна дія.

2) функція – роль, яку виконує елемент у системі. В соціальній адаптації функції можуть бути інформаційними, підтримуючими, коригуючими чи терапевтичними, спрямованими на відновлення якості життя особи та її здатності самостійно вирішувати життєві завдання.

3) процес – послідовна зміна явищ, яка відбувається у певному порядку. Соціальна адаптація є процесом, що відбувається в часі й просторі з метою національного налагодження, керування та передбачення соціальних проблем.

4) емерджентність – особливі властивості системи, які не притаманні її окремим елементам. У соціальній адаптації це проявляється в новій якості життя особи, яка стає самостійною, відповідальною та здатною до планування свого життя, що є неможливим у стані дезадаптації.

Системний підхід також оперує поняттями закритої та відкритої системи. Система соціальної адаптації військовослужбовців є відкритою, оскільки вона взаємодіє з соціальною, культурною, політичною та економічною сферами суспільства.

Інституційний підхід базується на розгляді суспільства як сукупності інститутів, де інтереси суспільства є пріоритетними. Цей підхід сформувався наприкінці XIX – на початку XX століття та пов'язаний із теорією Г. Спенсера, який вважав соціальні інститути інструментами соціального прогресу. За Спенсером, соціальні інститути задовольняють потреби суспільства, сприяють його стабільності та виживанню, а стабільність інституту цінується вище за соціальні зміни.

Дж. Коммонс у праці «Інституційна економіка» розглядав інститути

через економічну взаємодію, зосереджуючись на корпораціях, профспілках та політичних партіях. Його теорія ґрунтується на понятті угоди, а основними принципами взаємодії інститутів є: наявність конфлікту інтересів, взаємозалежність сторін і можливість укладання угод. Держава виконує роль арбітра, сприяючи досягненню компромісу [24, с. 39].

Д. Норт визначає соціальний інститут як набір «правил гри», що структурують взаємодію в суспільстві. Інститути в його розумінні є регуляторами суспільних відносин, не прив'язаними до конкретних організацій, а діють як загальні регулятори обміну і взаємодії у суспільстві.

Класичні основи інституційної теорії були сформульовані у 60–70-х роках ХХ століття та включають такі положення:

- 1) соціальні інститути забезпечують соціальний контроль;
- 2) інститути є змінними та залежать від історичного розвитку суспільства;
- 3) інститути взаємопов'язані між собою;
- 4) інститути відображають потреби суспільства та типові зразки групової поведінки;
- 5) інституціоналізм може змінювати напрямок розвитку суспільства.

Стосовно досліджуваної теми ці положення проявляються таким чином: соціальна адаптація військовослужбовців та їхніх родин відбувається за участю соціальних інститутів, які здійснюють контроль, включаючи державні інститути та інститути громадянського суспільства. Потреба в таких соціальних інститутах виникає лише за наявності військового конфлікту, коли повернення до мирного життя не може бути залишено на самотині і потребує організованої підтримки. Інститути взаємодіють і змінюють один одного: зміни в одному соціальному інституті відбиваються на діяльності інших.

Ціннісний підхід пов'язаний з аналізом моральних аспектів та їх значущості в суспільних відносинах. Ф. Знанецький першим дав визначення поняттю «цінність», розглядаючи її як об'єктивно значущий елемент для соціальної групи, який може бути об'єктом діяльності. На думку Знанецького,

цінність – це все, що має значення для спільноти, навіть якщо не реалізується в безпосередній діяльності. Відсутність уваги до ціннісного аспекту, як він стверджує, може стримувати соціальні зміни.

Цінності виконують у суспільстві такі функції:

- 1) надають сенс життю та формують духовний фундамент особистості;
- 2) орієнтують на вибір серед різних моделей поведінки, створюючи ідеал як керівний орієнтир діяльності;
- 3) служать нормативною орієнтацією на соціальні вимоги.

Ф. Знанецький також вводить поняття соціальної установки, що відображає суспільні цінності в індивідуальній свідомості. Соціальна установка – це суб'єктивна орієнтація на певні цінності, яка впливає на поведінкові моделі індивіда.

Г. Олпорт досліджував формування соціальних установок та визначив ключові ціннісні орієнтації, які формують особистісний стрижень людини: теоретичну, економічну, естетичну, соціальну, політичну та релігійну. Олпорт зауважує, що «чисті» типи орієнтацій практично не зустрічаються – більшість людей поєднують у своїй свідомості елементи кількох типів [19, с. 114].

Ціннісний підхід відображає рівень суспільного розвитку та його турботу про своїх громадян. У контексті соціальної адаптації військовослужбовців і їхніх родин цей підхід виявляється у високій оцінці якості життя, підтримки та допомоги, які мають надаватися як на індивідуальному, так і суспільному рівнях.

Ключові поняття, важливі для дослідження, включають «соціальну адаптацію», «військовослужбовця» та «воєнний стан»:

- соціальна адаптація – процес взаємодії індивіда з соціальним середовищем, під час якого встановлюється взаємна співпраця між суб'єктом та соціальними групами на основі взаємних очікувань.

- військовослужбовці – особи, що проходять службу у збройних силах.

- соціальна адаптація військовослужбовців – спеціалізована підтримка, що включає аналіз життєвої ситуації, ідентифікацію проблем і способів їх подолання, надання інформації щодо соціального захисту, розвиток соціальних

навичок, зміцнення сімейних і соціальних зв'язків, а також підтримку в трудовій зайнятості та організації дозвілля.

- воєнний стан – особливий правовий режим, що вводиться у державі або на певних територіях у разі збройної агресії або загрози суверенітету України.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

2.1. Нормативно-правове забезпечення соціальної адаптації військовослужбовців

Забезпечення військовослужбовців правом на різні види та форми соціального забезпечення набуває особливої ваги у періоди загострення зовнішніх загроз і ризиків для національної безпеки, особливо в умовах дії спеціальних правових режимів. Сучасні зміни в суспільних відносинах вимагають всебічного вирішення питань соціального забезпечення, захисту та адаптації військовослужбовців, зокрема учасників бойових дій і демобілізованих. Водночас «військово-соціальне» правове регулювання перебуває у постійному процесі вдосконалення. Значні події першої половини 2014 року стали поштовхом до суттєвого оновлення нормативно-правової бази у сфері соціального захисту військових, зокрема їх адаптації до цивільного життя. З огляду на зростання зовнішніх загроз і небезпек для суверенітету та територіальної цілісності країни, актуальність чіткішого правового регулювання питань соціальної підтримки військових значно зросла. За таких умов національної безпеки держава не може дозволити собі нехтувати належним соціальним захистом військовослужбовців та осіб, прирівняних до них [3, с. 29].

Крім того, істотні зміни в основних галузевих нормах національної безпеки та оборони, пов'язані з введенням правового режиму воєнного стану та тривалим перебуванням країни в цьому режимі, а також ухвалення Президентом і Урядом нових програмних документів у ключових напрямках внутрішньої та зовнішньої політики, зробили військово-соціальне регулювання надзвичайно важливим завданням. Приведення військово-соціальної нормативно-правової бази у відповідність зі стандартами провідних країн, особливо Північноатлантичного альянсу, стало необхідністю.

Попри це, навіть через майже десятиліття після початку неоголошеної війни на Сході України, що переросла в повномасштабну збройну агресію, військово-соціальне законодавство все ще не повністю відповідає актуальній динаміці суспільних відносин. Воно має певні прогалини, недоліки та суперечності, а також неточності в юридичній термінології, що створює потребу у вдосконаленні.

Тому одним із найважливіших завдань залишається створення ефективного, системного правового забезпечення для соціальної адаптації військовослужбовців, які звільнилися з лав Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів. Особливо це актуально в умовах дії особливих правових режимів, забезпечуючи їх успішну інтеграцію в цивільне життя як пріоритетний напрям соціальної політики у сфері військового будівництва.

З моменту здобуття Україною незалежності, в умовах постійних викликів державного розвитку, поступово формувалася і вдосконалювалася система соціально-правової адаптації військовослужбовців до цивільного життя, відома як «соціальна адаптація». Протягом понад 30 років за ініціативою законодавчих органів, Президента, органів виконавчої влади, об'єднань громадян, міжнародних організацій та навіть окремих громадян було ухвалено низку законодавчих та підзаконних актів, а також прийнято програмні документи і розпорядчі рішення, спрямовані на впровадження нових форм і методів соціальної адаптації військових до цивільного життя.

Сфера соціальної адаптації військовослужбовців передбачає систематизовані дії, спрямовані на реалізацію сучасних методів соціальної роботи з громадянами України, які звільнилися з військової служби. Ця діяльність базується на принципах нормативної універсальності та «програмної» орієнтованості соціальної підтримки. Водночас виникає низка актуальних питань, таких як: достатність і повнота нормативно-правової бази з питань соціальної адаптації; ефективність застосованих методів, механізмів і

інструментів; відповідність рівня фінансування потребам програми; практична результативність державних і міжнародних програм тощо.

Отже, виникає потреба в проведенні системного аналізу чинної нормативно-правової бази, що регулює «військово-соціальні» питання. Згідно з Концепцією Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, та осіб, звільнених з військової служби, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 р. №1068-р, соціальна адаптація військовослужбовців розглядається як складний і тривалий суспільний процес. У межах цієї концепції адаптація означає освоєння норм і правил нового соціального середовища, пристосування до нових соціальних умов, яке завершується реалізацією права на працю, вільним вибором роботи, отриманням справедливої винагороди та гідних умов життя [33].

Попри існування численних нормативно-правових актів і програмних документів, що визначають соціальну адаптацію військовослужбовців та їхніх родин як один із пріоритетів соціальної сфери військового будівництва і важливий напрям державної соціальної політики, залишається певна невизначеність у правовому регулюванні цієї сфери, навіть на концептуальному рівні.

У національній правовій базі та науковій літературі комплекс відносин, пов'язаних із підтримкою колишніх військовослужбовців державними та недержавними структурами в реалізації права на професійну перепідготовку і працевлаштування, визначається терміном «соціальна адаптація», який має умовний і загальний характер. Вважається, що основи правової бази соціальної адаптації були закладені прийняттям у 1992 році недержавної «Програми соціальної адаптації військовослужбовців».

Однак на рівні законодавчих актів нормативна база в цьому напрямку почала формуватися лише у 2004 році після ухвалення Закону України від 15 червня 2004 року № 1763-IV «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей». Цей Закон, хоч і був задуманий як

базовий нормативний акт для соціальної адаптації військовослужбовців, за своїм змістом лише доповнює Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Він здебільшого зосереджується на процедурних питаннях, пов'язаних із виплатами і компенсаціями для військових, які звільняються з лав Збройних Сил та інших військових формувань через скорочення або інші організаційні зміни.

Таким чином, побудова будь-якої галузевої правової бази неможлива без чіткого концептуального визначення основних правових категорій, які відображають специфічні соціальні процеси та явища. Однак, на жаль, у чинному законодавстві відсутнє концептуальне визначення соціальної адаптації, навіть як етапу військової кар'єри. Водночас Концепція Державної цільової програми соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, і осіб, звільнених зі служби, на період до 2017 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року № 1068-р, пропонує дещо нечітке визначення адаптації. Згідно з цим документом, адаптація військовослужбовців та їхніх родин є «соціальним процесом активного пристосування до нових умов життя в цивільному середовищі з ринковою системою відносин, який включає освоєння норм і правил, оволодіння професією чи спеціальністю, реалізацію прав, у тому числі на працю, формування нових поведінкових правил та самоусвідомлення для забезпечення комфортного переходу до нових умов». Це визначення, з правового погляду, залишається досить загальним і нечітким [33].

Крім того, у сучасних дослідженнях з цієї тематики відсутня єдина етимологічна концепція соціальної адаптації осіб, звільнених з військової служби. Немає також спільної позиції (ані юридичної, ані концептуальної) щодо універсального складу суб'єктів, які потребують соціальної адаптації. Закон України від 15 червня 2004 року №1763-IV чітко визначає категорії осіб, що умовно підпадають під поняття «соціальна адаптація» (військовослужбовці, які змушені достроково залишити службу, та члени їхніх родин), а також деякі соціальні пільги, передбачені для них у разі скорочення штатів та інших

організаційних змін. Однак, як зазначалося раніше, цей Закон регулює лише окремі несистемні соціальні пільги, які, по суті, інтегровані як доповнення до положень Закону України №2011-ХІІ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей».

Таким чином, навіть в умовах існування єдиного законодавчого акта, присвяченого соціальній адаптації військовослужбовців, коло осіб, які підпадають під цю категорію, штучно звужене до тих, на кого поширюються «організаційно-штатні заходи». Водночас загальний військово-соціальний Закон [17], що забезпечує соціальну та професійну адаптацію військовослужбовців, розширює як коло суб'єктів, так і підстави для адаптації, включаючи тих, хто звільнений через скорочення, стан здоров'я, а також військовослужбовців строкової служби, які не були працевлаштовані до призову, і членів їхніх сімей за їхнім зверненням.

Отже, наявні нормативні та теоретичні підходи до цієї проблеми можна умовно розділити на дві позиції: «широке» розуміння соціальної адаптації як частини військової кар'єри та «вузьке» розуміння, яке обмежує адаптацію лише до осіб, звільнених за організаційно-штатними заходами, розглядаючи їх як окрему категорію, що потребує специфічного правового регулювання.

Іншою невирішеною проблемою є визначення «меж» державного втручання у сприяння кар'єрі колишніх військовослужбовців після завершення служби. Згадана Концепція надає ретроспективний огляд правової бази соціальної адаптації військовослужбовців, посиляючись на попередні документи, такі як Програма соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку на період до 2005 року (затверджена Указом Президента України від 21 вересня 2002 р. № 849) і Державна програма соціальної і професійної адаптації військовослужбовців на період до 2011 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 720). У Концепції відзначається загальна низька ефективність реалізації цих програм, проте підкреслюється необхідність продовження роботи над цією складною соціальною проблемою на основі «програмного підходу».

Поряд із національними програмами в Україні діють міжнародні проєкти, фінансовані НАТО, ОБСЄ та Міністерством закордонних справ Норвегії. Окрім цього, питання соціальної адаптації військовослужбовців та цивільного персоналу вирішують окремі державні структури, неурядові організації, громадські об'єднання, вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути, часто без належної участі й уваги з боку держави.

2.2. Аналіз існуючих механізмів соціальної підтримки військовослужбовців

Соціальна адаптація відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» визначається як основна соціальна послуга, що охоплює такі аспекти:

- аналіз життєвої ситуації – підтримка в оцінці життєвих обставин, визначення ключових методів розв'язання труднощів і направлення до відповідних фахівців за місцем проживання (перебування) для подальшої допомоги;
- психологічна допомога – надання підтримки для корекції психологічного стану та покращення поведінки в повсякденному житті;
- сприяння психіатричній допомозі – допомога в отриманні психіатричної допомоги за потреби.
- зміцнення родинних і суспільних зв'язків – підтримка у відновленні та розвитку родинних і суспільних зв'язків, включаючи сімейне консультування.
- розвиток соціальних і комунікаційних навичок – створення умов для формування необхідних соціальних і комунікаційних умінь;
- інформаційна підтримка – надання необхідної інформації з питань соціального захисту;
- сімейні психологічні тренінги – організація групових тренінгів для сімей, що спрямовані на підтримку персональних та сімейних цінностей, управління власними ресурсами та взаємопідтримку в поточних обставинах.

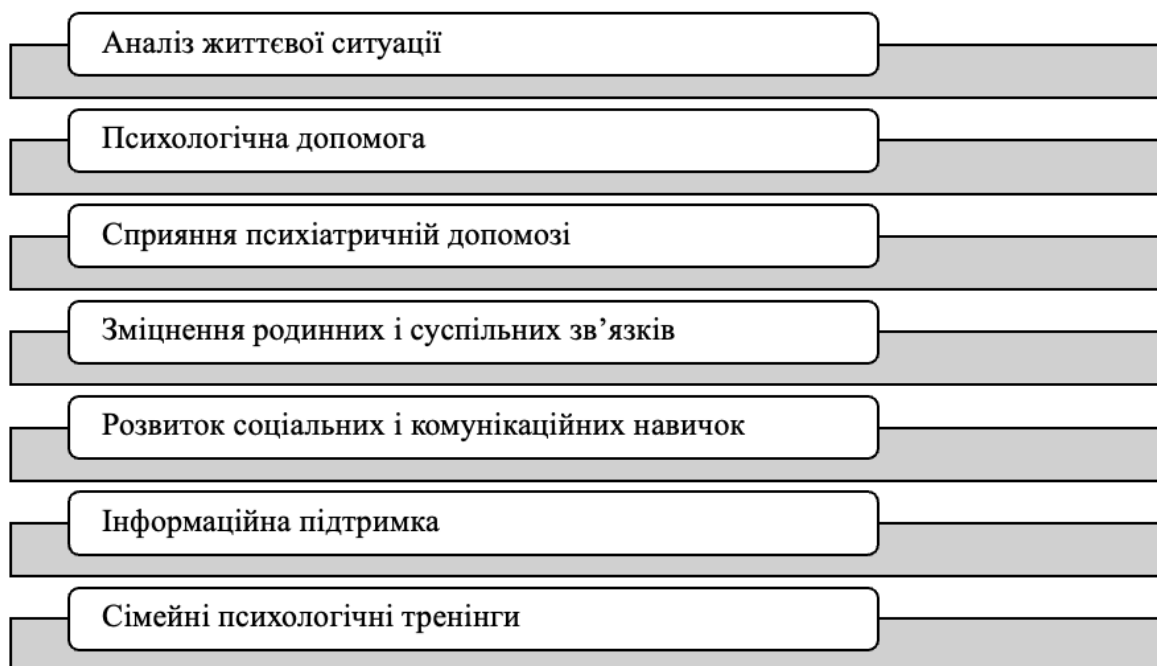

Рис. 2.1. Система соціальної адаптації військовослужбовців [30, с. 111]

Ці заходи сприяють соціальному благополуччю та інтеграції, що особливо актуально в складних життєвих обставинах.

Сім'я військовослужбовця має низку характерних рис, які дедалі більше проявляються і в цивільних сім'ях: це ментальна та часто фізична дистанція, нуклеарність, висока мобільність і безпосередня залежність від державної політики. Ці риси дозволяють розглядати сім'ю військовослужбовця як потенційну модель для прогнозування майбутніх змін у способі життя та статусно-рольових особливостях цивільних сімей.

Дослідження в цій галузі виділяють кілька основних факторів, що впливають на психологічний стан сімей військових. Це: економічна ситуація в країні; ступінь підтримки та інтеграції військовослужбовців і їхніх родин у громадянське суспільство; відношення Міністерства оборони до цієї категорії громадян; а також соціальна політика Міністерства праці та соціальної політики щодо забезпечення їхньої конкурентоспроможності на ринку праці.

Прояв цих факторів призводить до таких проблемних аспектів:

- труднощі з радикальною зміною способу життя;
- проблеми з працевлаштуванням через відсутність гарантованої зайнятості після служби, недосконалість системи професійної підготовки та перепідготовки військових, недостатня реалізація наданих їм привілеїв та прав;
- проблеми, викликані відсутністю готовності до нових економічних реалій, втрата професійної кваліфікації членами сімей військовослужбовців, негативний імідж колишніх військових;
- труднощі, пов'язані з попередніми стереотипами кадрових військових, які звикли до державної підтримки і соціального захисту від військових структур.

У сучасних умовах Збройні Сили України стикаються з повним спектром соціально-економічних викликів, що вимагають комплексного підходу для їх вирішення.

Ситуація військовослужбовців і членів їхніх сімей у структурі українського суспільства наразі характеризується значною кількістю соціальних проблем, що безпосередньо впливають на якість їхнього життя. Через проведення військової реформи та скорочення соціальних гарантій і пільг, передбачених законодавством України, військові та їхні сім'ї опиняються у групі соціального ризику.

Основними проблемами, з якими стикаються військовослужбовці та їхні родини, є:

- соціально-психологічний дискомфорт у сім'ї – стресові навантаження, пов'язані зі специфікою військової служби, що спричиняють напругу в родинних відносинах;
- психологічний стрес і травматичні переживання – військові часто зазнають високих рівнів стресу, який передається й на членів родини. Повернення зі служби може супроводжуватися посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), що ускладнює сімейні стосунки;

- невизначеність та непередбачуваність – нестабільність тривалості служби та можливість бойових дій створюють постійне занепокоєння і тривогу у родинях;

- соціально-психологічна адаптація – військові змушені часто змінювати місце служби, що вимагає адаптації до нових природно-географічних та соціально-побутових умов, накладаючи фізичні та психологічні навантаження на сім'ю;

- сувора регламентація життєдіяльності – життя родини військового регламентується правовими нормами, що містять обмеження й вимоги, до яких вони мають бути готові підпорядковуватися;

- обмеження у спілкуванні – специфіка служби обмежує соціальні контакти, що впливає на емоційний стан військовослужбовця;

- залежність членів сім'ї один від одного – це особливо відчутно у подружжі, де спільні життєві цінності та підтримка дружини створюють здорову атмосферу в сім'ї;

- дефіцит спілкування з рідними – служба часто проходить далеко від місця проживання сім'ї, що призводить до нестачі спілкування з близькими людьми, особливо коли військові перебувають у закритих гарнізонах.

Збройні Сили України в сучасних умовах стикаються з соціально-економічними проблемами, що впливають на становище військових та їхніх родин у суспільстві.

Однією з таких проблем є малозабезпеченість. Заробітна плата військовослужбовців, за наявними даними, залишається низькою, а можливості отримання додаткових доходів обмежені. Окрім того, робочий графік військових ненормований і часто включає цілодобові чергування. Проблему ускладнює відсутність постійного житла [29, с. 81].

Вагому увагу слід приділяти здоров'ю військовослужбовців. Служба військових супроводжується значним соціальним напруженням, що призводить до підвищених фізичних та психологічних навантажень. Це посилює потребу в соціально-психологічній адаптації до нових умов. Водночас останнім часом

відчувається нестача висококваліфікованої медичної допомоги, яка повинна надаватися на постійній основі.

Життя сімей військовослужбовців має свої особливості, що обумовлює потребу таких сімей у соціальній підтримці.

Під соціальною підтримкою розуміються заходи, здійснювані органами соціального захисту в межах державної соціальної політики, що мають на меті надання допомоги окремим категоріям громадян відповідно до чинного законодавства. Така підтримка реалізується через спеціалізовані органи, зазвичай у вигляді фінансової допомоги, виплат, субсидій та інших видів допомоги незахищеним групам населення.

Соціальна підтримка держави у цьому контексті виступає як нестрахова підсистема соціального захисту, яка забезпечує певні види виплат і пільг громадянам. Одним із важливих завдань сучасної держави є надання комплексної підтримки найбільш вразливим категоріям громадян, зокрема сім'ям військовослужбовців, рівень соціальних прав і матеріального забезпечення яких часто залежить від ситуації самого військовослужбовця.

Виконуючи обов'язок із захисту Вітчизни, військовослужбовці ризикують здоров'ям та життям, що надає їм особливий правовий статус у сфері соціального забезпечення. Від держави очікуються гарантії, які дозволять бути впевненими, що у випадку втрати працездатності або смерті під час служби, члени родини військовослужбовця отримають необхідну підтримку.

Актуальність реалізації цих державних гарантій особливо зросла в умовах воєнного стану.

До основних заходів соціальної підтримки для сімей мобілізованих громадян, які впроваджуються в більшості регіонів України, належать:

- 1) безкоштовне харчування для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, що здобувають початкову, основну та середню освіту;
- 2) надання безкоштовної психологічної допомоги для членів сімей;
- 3) юридична допомога на безоплатній основі;

- 4) сприяння в працевлаштуванні, допомога у пошуку роботи для членів сімей;
- 5) позачергове зарахування дітей до дитячих садків і шкіл;
- 6) пріоритет у отриманні путівок для відпочинку дітей на безоплатній основі;
- 7) безкоштовне соціальне обслуговування для літніх родичів сімей мобілізованих;
- 8) безоплатне відвідування гуртків і секцій для дітей у рамках додаткових освітніх програм.

Рис. 2.1. Система соціального захисту для сімей військовослужбовців [38]

Ці заходи спрямовані на підтримку та полегшення повсякденного життя сімей мобілізованих військовослужбовців, забезпечуючи необхідну допомогу у різних сферах життя.

Ефективний механізм отримання соціальної підтримки є важливим аспектом для сімей військовослужбовців. Для цього створюються спеціалізовані координаційні центри, що діють спільно з органами соціального захисту. У

деяких регіонах створено локальні робочі групи при установах, щоб оперативно реагувати на запити громадян і забезпечувати їх соціальний супровід. Наразі в Україні функціонує система трудових і соціальних гарантій для мобілізованих військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей є однією з основних функцій держави, закріпленою в нормативно-правових актах. Ці акти встановлюють права військових і їхніх сімей на соціальну підтримку, а також визначають заходи та правовий механізм для реалізації цієї підтримки.

Аналіз взаємозв'язків між показниками соціальної підтримки та показниками психічного і фізичного благополуччя свідчить, що всі змінні соціальної взаємодії мають статистично значущий зв'язок з результатами психічного здоров'я. Зокрема, у військовослужбовців, які належать до групи з високим рівнем соціальної підтримки, спостерігалися нижчі показники депресії, рідше виникали суїцидальні думки та рідше була необхідність у психіатричних послугах.

Частина даних дослідження акцентується на двох основних показниках соціальних зв'язків: соціальній підтримці та підтримці в отриманні допомоги у випадках соціальної дезадаптації. Ці два фактори послідовно пов'язані з показниками здоров'я та користування соціальними послугами і відображають ключові аспекти стресової моделі.

Модель, яка розглядає соціальну підтримку як залежну змінну, показує значний зв'язок цієї змінної з такими факторами, як сімейний стан, самооцінка, психологічна стійкість, звернення за допомогою після виникнення соціальної дезадаптації та місцем проживання. Так, одружені учасники приблизно у 3,5 рази частіше повідомляли про високий рівень соціальної підтримки порівняно з неодруженими.

З іншого боку, низька самооцінка і слабка психологічна стійкість зменшують ймовірність високого рівня соціальної підтримки. При цьому звернення за допомогою асоціюється з підвищеною соціальною підтримкою. Респонденти, які проживають у сільській місцевості, мають приблизно вдвічі

більше шансів отримати високий рівень соціальної підтримки порівняно з жителями передмістя або міста.

Щодо пошуку допомоги, тут спостерігається інший набір чинників, що передбачають таку поведінку. Наприклад, одружений статус та проживання в сільській місцевості пов'язані з меншою активністю у пошуку допомоги, тоді як бойовий досвід та висока соціальна підтримка, навпаки, сприяють більшому зверненню за допомогою. Інші фактори, такі як рівень освіти або негативний досвід у дитинстві, не показують зв'язку з поведінкою, спрямованою на пошук допомоги.

Звернення за допомогою тісно пов'язане з такими наслідками, як ПТСР, депресія, звернення до служб психічного здоров'я та суїцидальні думки, тоді як соціальна підтримка виявляє зв'язок лише з депресією. Водночас звернення за допомогою асоціюється з більш негативними показниками психічного здоров'я та частішим використанням послуг. Натомість соціальна підтримка пов'язана з покращенням психічного стану, зокрема зі зниженням рівня депресії [37].

Фактори, такі як шлюб, самооцінка, психологічна стійкість та проживання у сільській місцевості, збільшують шанси на отримання міцної соціальної підтримки для військовослужбовців. Водночас ті, хто шукає допомоги, частіше не мають сім'ї, відчувають стрес через повторні бойові місії, мають високий рівень соціальної підтримки та частіше проживають у міських районах.

Соціальні зв'язки є особливо цінними для захисту благополуччя у періоди високого стресу. Військовослужбовці, які мають широку мережу соціальної підтримки, зазвичай демонструють кращий добробут і менше звертаються до послуг порівняно з тими, хто має обмежені соціальні контакти. Такі зв'язки можуть убезпечити від негативних подій, пов'язаних із військовими конфліктами, труднощів дитинства та нещодавніх стресових ситуацій.

Водночас ті військовослужбовці, хто активно шукав допомоги, часто мали складнощі з психічним здоров'ям і частіше користувалися послугами. Це свідчить про те, що військовослужбовці, які зазнали травм під час бойових дій,

можуть отримати значну підтримку від неформальних соціальних мереж, яка позитивно впливає на їх добробут.

На сьогодні військовослужбовці мають доступ до різних видів медичної допомоги, проте все частіше обговорюється необхідність перегляду підходів до її надання для цієї групи. До основних проблем належать стигматизація, пов'язана із зверненням за медичною допомогою, та труднощі у доступі до фахівців належного рівня кваліфікації.

Згідно з міжнародними дослідженнями, лише менше третини учасників відчують високий рівень соціальної підтримки, тоді як більшість повідомляє про низький або середній рівень підтримки. Чоловіки зазвичай мають вищий рівень соціальної підтримки, ніж жінки. Крім того, віковий фактор впливає на рівень підтримки: молодші учасники (до 30 років) зазвичай відчують більшу соціальну підтримку порівняно з тими, кому за 40, серед яких рівень соціальної підтримки часто є низьким або середнім.

Виділені ключові закономірності в адаптації військовослужбовців до мирного життя свідчать про такі особливості:

- 1) чверть військовослужбовців (25%) вважають, що перехід до цивільного життя є тривалим і складним процесом;
- 2) 10% респондентів повідомляють про труднощі з організацією повсякденних справ, виконанням звичних обов'язків та іншими питаннями після повернення до мирного життя;
- 3) близько 80% військовослужбовців певною мірою отримали пільги від держави або брали участь у спеціальних програмах реабілітації та адаптації;
- 4) основні проблеми включають: здобуття вищої освіти, оформлення кредитів на житло, доступ до пенсій та працевлаштування;
- 5) військовослужбовці порівняно з іншими групами схильні вважати себе більш дисциплінованими, патріотичними та лояльними.

Ці показники допомагають краще зрозуміти специфіку адаптаційних процесів військовослужбовців у цивільному середовищі.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

3.1. Концептуальні пропозиції щодо вдосконалення механізмів соціальної адаптації

На основі проведеного аналізу механізму соціальної адаптації військовослужбовців приходимо до висновку у необхідності її вдосконалення. : Соціальна адаптація має бути спрямована не лише подолання наслідків, але й створення нових можливостей для особистісної та суспільної еволюції.

В основі нової системи соціальної адаптації має бути перехід Від адаптації – до активного соціального розвитку, від підтримки – до розкриття потенціалу.

Сучасна концептуальна модель повинна має мати відповідну інституційну основу. Її формування передбачає: створення єдиного координаційного центру соціальної адаптації, розробку уніфікованої методології супроводу та впровадження міждисциплінарного підходу.

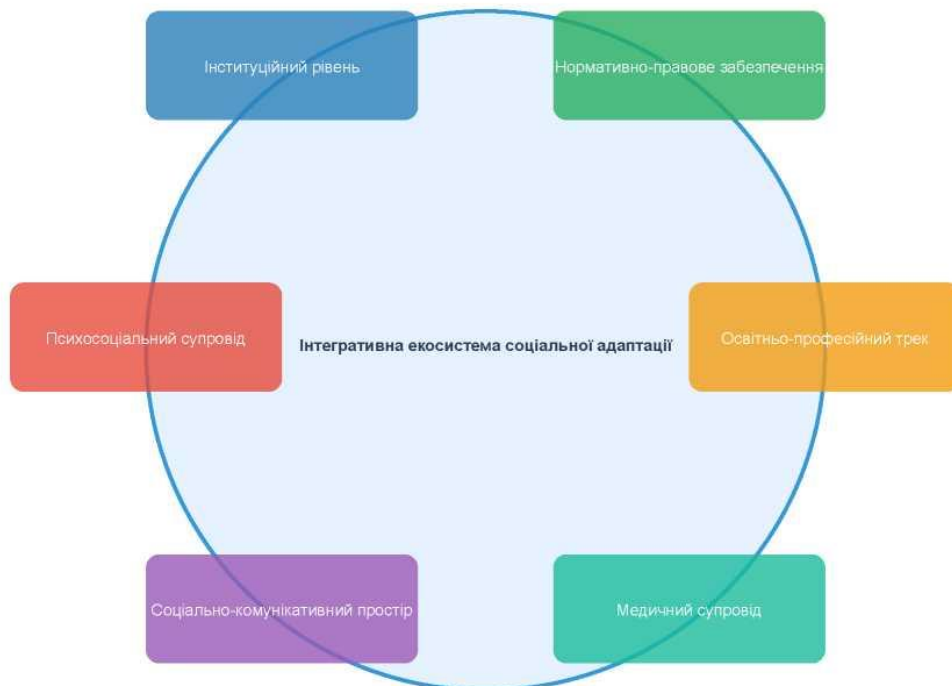

Рис. 3.1. Концептуальна модель соціальної адаптації військовослужбовців [13, с. 35]

Інституційний рівень соціальної адаптації – це складна багатовимірна система, спрямована на комплексне вирішення соціальних викликів через створення унікальної інфраструктури підтримки.

Основою інституційного рівня повинно стати формування Створення єдиного координаційного центру соціальної адаптації; розробка уніфікованої методології супроводу; впровадження міждисциплінарного підходу.

Єдиний координаційний центр соціальної адаптації виступає стратегічним інтеграційним осередком, який забезпечує цілісність, послідовність та системність процесів соціальної підтримки на всіх рівнях взаємодії.

Принципово важливим є формування такої інституційної моделі, яка долає відомчі бар'єри та створює гнучку, адаптивну платформу для міжпрофесійної комунікації та супроводу. Уніфікована методологія передбачає розробку стандартизованих, але водночас персоніфікованих алгоритмів роботи з різними категоріями отримувачів соціальних послуг, що дозволяє забезпечити високу якість та індивідуальний підхід.

Міждисциплінарний підхід реалізується через створення мультипрофесійних команд, до яких входять психологи, соціальні працівники, юристи, медичні фахівці, економісти та інші професіонали, здатні комплексно оцінювати життєві ситуації. Ключовим механізмом інституційної моделі є запровадження єдиної інформаційної системи, яка дозволяє здійснювати наскрізний моніторинг, аналітику та управління процесами соціальної адаптації.

Важливим аспектом є розвиток професійних компетентностей фахівців [14, с. 90] через запровадження сучасних освітніх програм, стажувань, міжнародного обміну досвідом та безперервного навчання. Інституційна модель передбачає не лише реактивне реагування на проблеми, але й превентивну, випереджальну стратегію виявлення потенційних ризиків та підтримки різних цільових груп.

Особлива увага приділяється створенню інклюзивного середовища, де кожен отримувач послуг розглядається як активний суб'єкт власної

трансформації, а не пасивний реципієнт допомоги. Кінцевою метою інституційної трансформації є формування гнучкої, людиноцентричної екосистеми соціальної підтримки, яка забезпечує високу якість життя, особистісний розвиток та повноцінну інтеграцію представників різних соціальних груп.

Нормативно-правове забезпечення соціальної адаптації є фундаментальним базисом, що створює юридичні передумови для комплексної та ефективної підтримки різних соціальних груп. Розширення законодавчих гарантій передбачає формування такої нормативної бази, яка не лише декларує права, але й забезпечує реальні механізми їх реалізації через систему взаємопов'язаних правових норм та інструментів.

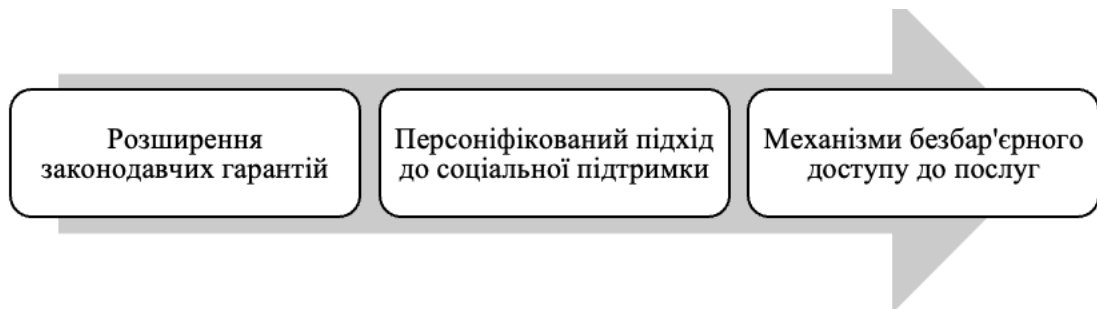

Рис. 3.2. Основні напрями удосконалення нормативно-правового забезпечення соціальної адаптації*

*Складено автором самостійно.

Персоніфікований підхід у правовому регулюванні трансформує традиційну модель уніфікованої підтримки на індивідуалізовану систему, що враховує унікальні життєві обставини, потреби та потенціал кожного суб'єкта соціальної адаптації.

Ключовим принципом нормативно-правового забезпечення є запровадження гнучких, адаптивних механізмів, здатних оперативно реагувати на динамічні соціальні виклики та персональні трансформаційні процеси. Механізми безбар'єрного доступу до послуг включають розробку комплексних правових протоколів, які унеможливають дискримінацію, забезпечують рівні

можливості та створюють інклюзивне середовище для різних категорій населення.

Важливим аспектом є імплементація міжнародних стандартів та правових норм, що дозволяє синхронізувати вітчизняну практику соціальної підтримки з глобальними гуманістичними принципами захисту прав людини.

Правове регулювання соціальної адаптації повинно базуватися на міждисциплінарному підході, що передбачає інтеграцію юридичних, психологічних, соціальних та економічних норм у єдину цілісну систему.

Кінцевою метою нормативно-правового забезпечення є формування такого правового поля, яке перетворює соціальну підтримку з формальної процедури на реальний інструмент розвитку людського потенціалу, соціальної єдності та особистісної трансформації.

Психосоціальний супровід є комплексною системою підтримки, спрямованою на всебічну допомогу особистості в складних життєвих обставинах. Основними напрямками психологічного супроводу мають стати: психологічна діагностика, індивідуальне консультування, групова терапія, сімейне медіаторство, профорієнтаційний супровід.

Рис. 3.3. Основними напрямками психологічного супроводу*

*Складено автором самостійно.

Психологічна діагностика виступає первинною та фундаментальною складовою, що дозволяє визначити індивідуальні особливості, потенційні ресурси та проблемні зони клієнта.

Індивідуальне консультування передбачає створення безпечного простору для особистісної рефлексії, опрацювання травматичного досвіду та розвитку конструктивних стратегій подолання кризових станів.

Групова терапія забезпечує можливість соціальної інтеграції, взаємної підтримки та обміну життєвим досвідом між учасниками, що сприяє подоланню почуття ізольованості та формуванню нових комунікативних навичок.

Сімейне медіаторство спрямоване на відновлення внутрішньосімейних зв'язків, конструктивне вирішення конфліктів та створення supportive середовища для ефективної адаптації.

Психосоціальний супровід – це гнучка, багатовекторна система підтримки, яка забезпечує комплексну допомогу на різних етапах життєвого шляху особистості.

Освітньо-професійний трек передбачає наступні напрями соціального розвитку військовослужбовців:

- перекваліфікація;
- адаптивне навчання;
- професійна реабілітація;
- підтримка підприємницьких ініціатив;
- грантові програми розвитку.

Освітньо-професійний трек є комплексною стратегією особистісного та професійного розвитку, спрямованою на забезпечення максимальної самореалізації та конкурентоспроможності на ринку праці.

Інтегральною метою освітньо-професійного треку є формування адаптивної, конкурентоспроможної особистості, здатної до постійного професійного вдосконалення та успішної самореалізації. Освітньо-професійний трек розглядається як безперервний процес розвитку, що вимагає постійної готовності до навчання, саморозвитку та професійної трансформації відповідно

до викликів сучасного світу.

Перекваліфікація виступає ключовим механізмом адаптації до динамічних змін у професійному середовищі, дозволяючи особистості оперативно реагувати на виклики сучасного ринку праці. Адаптивне навчання передбачає створення індивідуальних освітніх траєкторій, що враховують особисті здібності, потенціал та актуальні потреби професійного розвитку. Професійна реабілітація є комплексним процесом відновлення професійної компетентності, спрямованим на подолання професійних обмежень та максимальну інтеграцію в трудову діяльність. Підтримка підприємницьких ініціатив розглядається як стратегічний напрямок активізації професійного потенціалу, що дозволяє особистості створювати власні робочі місця та розвивати інноваційні бізнес-проекти. Грантові програми розвитку виступають дієвим інструментом фінансової підтримки професійного зростання, надаючи можливості для реалізації освітніх та професійних проєктів.

Соціально-комунікативний простір являє собою багатовимірну інтерактивну систему взаємодії, спрямовану на створення сприятливого середовища для особистісного та соціального розвитку. Інноваційні форми комунікації, включаючи онлайн-платформи та цифрові комунікативні канали, суттєво трансформують традиційні моделі соціальної взаємодії.

Соціально-комунікативний простір передбачає наступні форми взаємодії: групи підтримки; менторські програми; соціальні хаби; комунікативні тренінги; волонтерські проєкти.

Групи підтримки становлять фундаментальний елемент соціально-комунікативного простору, забезпечуючи емоційну солідарність, взаємодопомогу та можливість обміну життєвим досвідом.

Менторські програми створюють унікальний канал передачі професійного досвіду, знань та особистісних стратегій успіху від більш досвідчених учасників до тих, хто лише розпочинає свій професійний шлях.

Соціальні хаби виступають інтеграційними платформами, що об'єднують різні соціальні групи, забезпечують networking та створюють умови для міжособистісної комунікації.

Комунікативні тренінги спрямовані на розвиток м'яких навичок, вдосконалення комунікативної компетентності та формування ефективних стратегій соціальної взаємодії.

Волонтерські проекти розглядаються як дієвий інструмент соціальної інтеграції, що дозволяє особистості набути практичного досвіду соціально корисної діяльності та розширити соціальні зв'язки.

Соціально-комунікативний простір є динамічною системою, що постійно адаптується до соціальних змін, технологічних трансформацій та актуальних потреб учасників. Соціально-комунікативний простір має виступати потужним інструментом соціальної адаптації, особистісного зростання та розширення соціальних можливостей учасників.

Медичний супровід є цілісною системою комплексної підтримки здоров'я, що передбачає інтегральний підхід до діагностики, лікування та реабілітації. Сучасний медичний супровід базується на принципах персоніфікованої медицини, що передбачає індивідуальний підхід до діагностики та лікування з урахуванням унікальних особливостей організму. Інтердисциплінарний підхід у медичному супроводі дозволить забезпечити взаємодію фахівців різного профілю – лікарів, психологів, реабілітологів, соціальних працівників – для досягнення максимально ефективного результату. Основними напрямками медичного супроводу можуть бути наступні:

- комплексна реабілітація;
- психіатрична підтримка;
- відновлювальна медицина;
- реабілітаційні центри;
- телемедицина.

Медичний супровід включає не лише лікування, але й профілактику, ранню діагностику, психологічну підтримку та соціальну адаптацію.

Інноваційні технології, включаючи штучний інтелект, 3D-протезування та персоналізовану медицину, суттєво розширюють можливості медичного супроводу.

Комплексна реабілітація розглядається як багатовекторний процес відновлення фізичного, психологічного та соціального функціонування особистості після травматичних подій або захворювань.

Психіатрична підтримка виступає критично важливим компонентом медичного супроводу, спрямованим на діагностику, лікування та профілактику психічних розладів, що виникають внаслідок стресових ситуацій.

Відновлювальна медицина являє собою інноваційний напрямок, який використовує сучасні технології та методики для максимально повного відновлення функцій організму.

Реабілітаційні центри створюють спеціалізоване середовище, де поєднуються медичні, психологічні та соціальні технології відновлення здоров'я.

Телемедицина забезпечує доступність медичної допомоги через використання інформаційно-комунікаційних технологій, особливо в умовах обмеженої мобільності пацієнтів.

Медичний супровід є критично важливим елементом комплексної підтримки, спрямованим на максимально повне відновлення та адаптацію особистості.

Цифрові технології трансформують традиційні моделі психологічної допомоги, роблячи її більш доступною, персоніфікованою та оперативною. Технологічний інструментарій становить сучасну цифрову екосистему підтримки, що забезпечує комплексний супровід через інноваційні технологічні рішення (мобільні додатки, онлайн-платформи, системи психологічного скрінінгу, віртуальні групи підтримки). Мобільні додатки підтримки виступають персональними помічниками, які надають цілодобовий доступ до психологічних ресурсів, технік самодопомоги та екстреної комунікації. Онлайн-платформи консультування створюють безпечний віртуальний простір для професійної психологічної допомоги, долаючи географічні та часові обмеження традиційного

консультування. Системи психологічного скринінгу дозволяють здійснювати швидку діагностику психоемоційного стану, виявляти ризики та потенційні проблеми на ранніх стадіях. Віртуальні групи підтримки забезпечують можливість комунікації, обміну досвідом та взаємної підтримки учасників незалежно від їх фізичного розташування [1, с. 15].

Штучний інтелект у технологічному інструментарії виступає потужним помічником у наданні персоналізованих рекомендацій та адаптивних алгоритмів підтримки. Цифрові рішення дозволяють накопичувати та аналізувати великі масиви даних для постійного вдосконалення підходів психологічної підтримки.

Економічний механізм є системою фінансово-адміністративних інструментів підтримки, спрямованих на створення сприятливих умов соціально-економічної реінтеграції. Він передбачає:

1. Податкові пільги виступають ключовим стимулюючим інструментом, що надає можливість суб'єктам господарювання та фізичним особам отримувати фінансові преференції за умови соціально значущої діяльності.
2. Цільове кредитування забезпечує доступ до фінансових ресурсів на пільгових умовах, створюючи економічні можливості для професійного розвитку та підприємницької діяльності.
3. Державні гарантії працевлаштування формують інституційний механізм забезпечення зайнятості, створення робочих місць та професійної адаптації.
4. Компенсаційні механізми спрямовані на мінімізацію економічних втрат та відшкодування витрат, пов'язаних з професійною реабілітацією.

Багаторівнева система економічного стимулювання включає механізми підтримки на державному, регіональному та місцевому рівнях. Економічний механізм передбачає створення гнучкої системи фінансової підтримки, яка адаптується до індивідуальних потреб та соціально-економічних викликів.

Соціальна комунікація є багатовекторним процесом встановлення соціальних зв'язків, спрямованим на створення інклюзивного, підтримуючого

середовища через активну міжособистісну взаємодію. Соціальна комунікація охоплює різні рівні взаємодії – від індивідуальних контактів до масштабних суспільних комунікативних практик, забезпечуючи цілісність соціального простору.

Ключовими напрямками соціальної комунікації мають бути наступні:

- суспільна просвіта виступає ключовим інструментом формування культури взаєморозуміння, подолання стереотипів та розширення соціальної обізнаності щодо різних життєвих викликів;
- подолання стигматизації передбачає послідовну роботу з деконструкції негативних соціальних установок, формування толерантного ставлення та створення середовища психологічної безпеки;
- формування культури підтримки базується на принципах емпатії, активного слухання, взаємоповаги та готовності до конструктивного діалогу всіх учасників соціальної комунікації;
- популяризація успішних історій є потужним комунікативним інструментом, що демонструє позитивні приклади соціальної адаптації, мотивує та надає віру в особистісні можливості.

Підсумовуючи аналіз запропонованої концепції соціальної адаптації можемо зазначити наступне:

- соціальна адаптація є комплексним, динамічним процесом інтеграції особистості в соціальне середовище через систему взаємопов'язаних психологічних, соціальних та комунікативних механізмів.
- ключовими складовими успішної соціальної адаптації виступають багаторівнева підтримка, розвиток особистісних ресурсів, формування адаптаційних стратегій та створення інклюзивного соціального простору.
- ефективність соціальної адаптації забезпечується комплексним підходом, який включає психологічну підтримку, професійну реабілітацію, соціальну комунікацію та розвиток індивідуальних адаптаційних компетентностей.
- сучасні соціальні технології трансформують процес адаптації,

створюючи гнучкі, персоналізовані механізми підтримки з використанням цифрових інструментів, групових практик та індивідуального супроводу.

- соціальна адаптація є безперервним процесом особистісного розвитку, спрямованим на подолання соціальних бар'єрів, розширення соціальних можливостей та формування активної життєвої позиції.
- результативність соціальної адаптації вимірюється не лише досягненням соціальної інтеграції, але й розвитком особистісного потенціалу, здатністю до самореалізації та створенням умов для повноцінної участі в суспільному житті.

3.2. Практичні рекомендації удосконалення механізму соціальної адаптації

Рекомендації щодо соціальної адаптації військовослужбовців та їхніх родин ґрунтуються на досвіді та результатах досліджень українських і закордонних фахівців, зокрема з Канади, Великої Британії, США. Огляд наукової літератури показав, що проблеми соціальної адаптації військовослужбовців мають багато спільних рис у різних країнах, а міжнародна спільнота прагне створити універсальний підхід, який можна було б застосовувати у будь-якій країні з урахуванням специфіки місцевих умов. Це пов'язано з тим, що військові конфлікти продовжують виникати й розгортатися впродовж останніх десятиліть, посилюючи необхідність таких універсальних рішень.

Визначення актуальних потреб військовослужбовців. Інформація про соціальні запити повинна надходити безпосередньо від тих, хто безпосередньо постраждав, або їхнього найближчого оточення. Повернення до цивільного життя військовослужбовцям ускладнюють такі фактори, як вік, рівень освіти та досвід роботи: деякі з них не мають вищої освіти, втратили роботу або через стан здоров'я не можуть виконувати свої обов'язки на попередній посаді. Це створює ситуацію, коли молодші військовослужбовці, які брали участь у бойових діях, не

мають сформованої кар'єри, до якої можна повернутися. Ті, хто розпочинає навчання або проходить професійну підготовку, можуть бути старшими за звичайних студентів і часто вже мають сім'ї, яких потрібно утримувати [12, с. 23].

Військовослужбовці нерідко мають завищені очікування щодо можливостей працевлаштування та рівня заробітної плати на цивільному ринку праці. Хоча вони демонструють сильну мотивацію до роботи й кар'єрного зростання, часто відчують розчарування через необхідність починати з низькооплачуваних посад початкового рівня. Деякі військовослужбовці зазначають, що відчують, ніби змушені починати свою кар'єру "з нуля."

Соціальні труднощі, з якими стикаються військовослужбовці, переважають над скаргами на діагностику проблем з психічним здоров'ям. Незалежно від наявності важких медичних діагнозів, таких як черепно-мозкові травми чи посттравматичний стресовий розлад, багато з них стикаються з фізичними та психічними проблемами — від захворювань опорно-рухової системи до безсоння й головного болю, що ускладнює реінтеграцію в сім'ю та соціум.

Однією з основних перешкод для військовослужбовців є отримання офіційного статусу інвалідності, пов'язаної з участю в бойових діях. Спрощення цього процесу, використовуючи міжнародний досвід, дозволяє військовим, які повертаються до цивільного життя, отримувати широкий спектр допоміжних послуг, таких як групові та індивідуальні консультації та освітня підтримка, навіть без обов'язкового медичного діагнозу. Це також пояснює необхідність послуг, що допомагають військовослужбовцям адаптуватися до цивільного життя, оскільки деякі бойові симптоми можуть проявлятися через кілька місяців після служби.

Соціальна адаптація нещодавніх військовослужбовців охоплює навчання нових навичок: стратегій навчання, покращення сну, управління фінансами, виховання дітей, а також послуги, спрямовані на зменшення соціальної ізоляції,

зокрема активності на свіжому повітрі, організовані спеціалістами з рекреаційної терапії.

Частина цієї підтримки реалізується через формальні програми, як-от курси з виховання дітей або заняття, що допомагають військовим підготуватися до навчання в університетах, де студенти, як правило, молодші. Військовим із бойовим досвідом може бути важко налагодити контакти в університеті, оскільки проблеми студентів традиційного віку можуть здатися незначними порівняно з їхнім досвідом.

Крім того, ефективною є система наставництва та навчання без відриву від виробництва, яка підтримує навчання після школи та супровід у професійних справах. Витрати на соціальну адаптацію та інвестиції в освіту й професійну підготовку військових є не лише витратами на послуги для ветеранів, а й спрямованими зусиллями для полегшення їхньої інтеграції в повсякденне життя.

Результати дослідження показали, що після групових занять, спрямованих на розвиток навичок соціальної підтримки, рівень сприйнятої підтримки значно зріс серед учасників. Згідно з результатами, когнітивна терапія є одним із найефективніших методів допомоги для військовослужбовців, оскільки постійне консультування та набуття практичних навичок допомагає їм підвищити стійкість до стресу. Дослідники також зазначають, що військовослужбовці часто використовують менш ефективні стратегії подолання труднощів, тож запровадження когнітивно-поведінкових технік може значно поліпшити їхній рівень сприйнятої соціальної підтримки [26, с. 256].

Такі втручання фокусуються на подоланні труднощів у міжособистісних стосунках, які є поширеною проблемою для військовослужбовців. Тому багато наукових робіт зосереджено на розробці втручань, що допомагають покращити комунікаційні навички та зменшити рівень агресії. Дослідження також вказують, що соціальна підтримка від родини та друзів є більш значною для військових, які не мають посттравматичного стресового розладу (ПТСР), тоді як у тих, хто має ПТСР, ця підтримка з часом знижується. Групові заняття можуть створювати

відчуття спільності серед військових, що сприяє покращенню їхнього спілкування та забезпечує важливу групову підтримку.

У теорії емоційної обробки емоційні реакції відіграють важливу роль у процесі соціальної адаптації. Негативні емоції, такі як агресія, страх або ворожість, можуть ускладнювати ситуацію, обмежуючи доступ до ресурсів соціальної підтримки. Зокрема, емоційне заціпеніння може вплинути на сприйняття та підтримку з боку родини та друзів, тож емоційна перебудова є критично важливою. Нещодавні дослідження також підтверджують зв'язок між психічним здоров'ям та сприйнятою соціальною підтримкою, що вказує на взаємозалежність цих факторів.

Сімейний стрес та відсутність підтримки від близьких часто асоціюються з появою суїцидальних думок після бойових дій, розвитком ПТСР та депресивних станів у військовослужбовців. Задоволеність особистим життям сприяє зниженню ризику соціальної дезадаптації та психологічних розладів. Соціальна підтримка є багатокомпонентним процесом, що включає різні групи та інститути, об'єднані спільною метою, і містить як суб'єктивні, так і об'єктивні елементи. Дослідження свідчать, що військові з більш надійною соціальною підтримкою мають краще психічне здоров'я.

Згідно з міжособистісною теорією, дезадаптивна поведінка часто пов'язана з порушенням почуття належності, яке проявляється у самотності та дефіциті взаємної турботи. Відтак, формування почуття приналежності є важливим елементом процесу соціальної адаптації.

Процес соціальної адаптації повинен охоплювати всі етапи, зокрема діагностику стану військовослужбовців і членів їхніх родин, залучення близьких до надання допомоги, спільне прийняття рішень та обговорення, а також планування заходів безпеки (за потреби). Крім того, необхідна доступність інформації щодо стану військовослужбовця, заохочення до самоосвіти, а також надання ресурсів і програм підтримки.

Важливим є адаптування програм соціальної підтримки на різних рівнях. Так, дослідження в Данії серед військовослужбовців і їхніх родин показало, що

соціальна підтримка поділяється на формальну та неформальну. Формальна підтримка є частиною систем охорони здоров'я та соціальних служб, а неформальна підтримка надається членами родини, друзями та однолітками. Дослідники зазначають, що як формальна, так і неформальна соціальна підтримка є корисною, але успішність адаптації залежить від якості досвіду взаємодії з джерелами підтримки. Соціальна підтримка повинна враховувати потреби кожного військовослужбовця, щоб бути максимально ефективною.

Члени сімей канадських військовослужбовців повідомили, що офіційна допомога від постачальників послуг часто не охоплювала потреби їхніх сімей. Вся увага була зосереджена на військовослужбовцях, що призводило до відчуття ізоляції у партнерів, які не відчували належної підтримки та не мали можливості висловити свої потреби. Партнери, зокрема, зазначили, що не отримували достатньої підтримки у питаннях сімейного життя та батьківства. Крім того, вони вказали на необхідність доступу до освітніх і терапевтичних послуг для дітей військових, що, на їхню думку, часто ігнорувалося [38].

Хоча дослідження переважно фокусуються на соціальній підтримці військовослужбовців, включно з неформальними джерелами, як-от підтримка від родини чи друзів, бракує досліджень щодо офіційної та неофіційної підтримки, яку отримують сім'ї військових. Це особливо помітно у ситуаціях, коли формальні й неформальні способи підтримки змішуються, що ускладнює доступ до послуг для задоволення реальних потреб родин військовослужбовців.

У процесі переходу від статусу військового до статусу партнера військовослужбовця основна соціальна підтримка надходить від неофіційних джерел. Проте члени сімей часто вказують на те, що ця підтримка є недостатньою або важкодоступною. Стигматизація та недостатнє розуміння проблем психічного здоров'я військовослужбовців також ускладнюють отримання необхідної допомоги, залишаючи родини почуватися тягарем для свого соціального оточення.

Підтримка, орієнтована на сім'ю, є важливим підходом у сфері здоров'я та стійкості сімей військовослужбовців, що передбачає комплексні та системні

заходи. Хоча багато програм допомоги сім'ям військових було розроблено у США, сімейно-орієнтовані методи все ще потребують ширшого застосування в стратегіях профілактики, лікування та підтримки для військових і їхніх родин.

Громадська підтримка військовослужбовців є важливою для створення середовища єдності й поваги, що допомагає їм відчувати себе потрібними та інтегрованими в суспільство. Перехід до цивільного життя часто складний, і спільні зусилля громад можуть значно полегшити цей процес. Така підтримка здатна зменшити відчуття ізоляції, яке часто є проблемою для військових, оскільки соціальні зв'язки мають позитивний вплив на психічне здоров'я.

Існують різні способи, за допомогою яких громада може підтримати ветеранів і їхні сім'ї:

1. Організація громадських заходів: такі події сприяють соціалізації військовослужбовців, дозволяють ділитися досвідом, підвищують обізнаність щодо специфічних викликів, з якими вони стикаються.

2. Підтримка працевлаштування військовослужбовців: місцеві підприємства, які надають пріоритет працевлаштуванню військових, допомагають їм у фінансовому плані та сприяють почуттю приналежності до суспільства.

3. Волонтерство та благодійність: члени громади можуть допомогти, жертвуючи ресурси або час місцевим організаціям, що підтримують військовослужбовців.

4. Підтримка державної політики: громада може адвокатувати за політику, що підтримує військових, підвищуючи обізнаність і стимулюючи позитивні зміни на державному рівні.

Ці заходи допомагають забезпечити плавний перехід військових до цивільного життя, створюють надійну підтримку та мінімізують можливі труднощі адаптації.

Групи підтримки військовослужбовців виконують важливу функцію для громади, забезпечуючи військовослужбовців безпечним середовищем, де вони можуть ділитися досвідом і почуттями, що сприяє взаєморозумінню та підтримці

зцілення. Завдяки таким групам ветерани можуть отримувати доступ до ресурсів, як-от ярмарки вакансій, семінари з розвитку навичок, послуги з психічного здоров'я та інші форми допомоги.

Громадська підтримка ветеранів полягає в шануванні їхнього внеску та допомозі в адаптації до цивільного життя. Пропагуючи обізнаність, адвокацію та надаючи пряму допомогу, громади можуть не лише висловлювати вдячність за їхній минулий вклад, але й підтримувати їх у реалізації нових цілей.

Висвітлення військовослужбовців у медіа передбачає акцент на актуальних проблемах, з якими вони стикаються; наданні інформації про можливості отримання допомоги, підтримки працевлаштування та кар'єрного розвитку, а також залученні їх до суспільного життя та професійної діяльності.

Рекомендації щодо соціальної адаптації військовослужбовців і їхніх сімей охоплюють наступні ключові аспекти:

1. Підтримка не лише військовослужбовців, а й їхніх родин: важливо забезпечити повноцінну участь членів родин у програмах підтримки, оскільки вони часто залишаються лише формально згаданими, але практично не залученими.

2. Координація формальної та неформальної соціальної підтримки: необхідно узгоджувати офіційні державні програми з неофіційною підтримкою, що надається громадськими організаціями, волонтерами та місцевими активістами.

3. Сприяння освіті та професійному розвитку: підтримка навчальних програм, розширення можливостей для перекваліфікації та сприяння кар'єрному зростанню допоможуть ветеранам успішно інтегруватися у цивільне життя.

4. Активна участь громади: залучення громадських активістів, створення мережі місцевих ініціатив та програм для підтримки військовослужбовців і їхніх родин значно полегшить адаптаційний процес.

Ці рекомендації сприяють побудові єдиного інтеграційного процесу для військовослужбовців та їхніх родин, враховуючи як індивідуальні, так і колективні ресурси для успішної соціальної адаптації.

ВИСНОВКИ

Соціальна адаптація військовослужбовців являє собою складний, багатовимірний процес інтеграції особистості в професійне військове середовище через систему психологічних, соціальних та професійних трансформацій.

Методологічна база дослідження соціальної адаптації військовослужбовців формується на міждисциплінарному підході, що поєднує соціологічні, психологічні, педагогічні та військово-професійні наукові парадигми.

Ключовими детермінантами ефективної соціальної адаптації військовослужбовців виступають індивідуально-психологічні особливості, рівень професійної підготовки, соціально-психологічний клімат військового колективу та зовнішні соціальні фактори.

Механізми соціальної адаптації військовослужбовців мають динамічний, багаторівневий характер і включають психологічну готовність, комунікативну компетентність, професійну спроможність та особистісну резилієнтність.

Теоретичне осмислення соціальної адаптації військовослужбовців розкриває її як неперервний процес взаємодії особистості та професійного середовища, спрямований на оптимізацію соціально-професійної інтеграції.

Теоретичний аналіз проблематики соціальної адаптації військовослужбовців демонструє необхідність розробки інноваційних підходів, які враховують сучасні виклики військово-професійної діяльності та трансформаційні процеси в системі соціальних комунікацій.

Військовослужбовці та їхні родини потребують особливої уваги в умовах зростаючих загроз національній безпеці, що підкреслює важливість належного соціального забезпечення. Поточні виклики висвітлили потребу в адаптації нормативно-правової бази, щоб вона відповідала сучасним умовам і враховувала специфічні потреби військових. Система соціальної адаптації, що формувалася з часів незалежності, має бути вдосконалена, враховуючи не лише внутрішні законодавчі зміни, а й досвід міжнародних програм. Важливо посилити

програмний підхід і сприяти інтеграції військовослужбовців до цивільного життя, що стане основою соціальної політики держави. Поряд із національними програмами, підтримка міжнародних партнерів також відіграє значну роль у підвищенні ефективності соціальної адаптації військових. Для комплексного вирішення цих завдань необхідне системне оновлення правового регулювання, що охопить усі аспекти соціальної підтримки військовослужбовців та їхніх сімей.

Соціальна адаптація військовослужбовців є комплексним процесом, що охоплює різноманітні аспекти соціальної підтримки, від психологічної допомоги до розвитку соціальних навичок і зміцнення родинних зв'язків. Рівень соціальної підтримки прямо впливає на психічне та фізичне благополуччя військових, сприяючи зниженню депресії та ризику суїцидальних думок серед тих, хто отримує необхідну підтримку.

Військові сім'ї потребують спеціальної соціальної підтримки через унікальні виклики, з якими вони стикаються, зокрема щодо непередбачуваності служби та стресу, що впливає на сімейні відносини.

Державна підтримка військовослужбовців та їхніх родин має розвиватися у напрямку зниження соціально-психологічного навантаження та забезпечення правового та соціального захисту. У зв'язку з економічними викликами, державні програми соціальної підтримки повинні також включати допомогу у працевлаштуванні, житловому забезпеченні та підтримці навчання для військових і їх сімей.

Потреба у створенні чіткої правової бази, що регулює соціальну адаптацію військових, залишається пріоритетним завданням державної політики для успішної інтеграції ветеранів у цивільне життя.

На основі проведеного аналізу механізмів соціальної адаптації запропоновано Концепцію соціальної адаптації військовослужбовців, являє собою комплексну міждисциплінарна модель, що розглядає процес професійної інтеграції через взаємодію особистісних, соціальних та професійних детермінант. Ключовими структурними компонентами концепції виступають

психологічний, соціальний, професійний та особистісний виміри, що дозволяють комплексно діагностувати адаптаційні процеси військовослужбовців. Практична значущість концепції полягає в розробці інноваційних технологій психологічного супроводу, оптимізації професійної підготовки та створенні ефективних адаптаційних програм для військовослужбовців. Унікальність запропонованої концепції визначається її людиноцентричністю, здатністю враховувати індивідуальні особливості особистості та динамічно реагувати на трансформаційні процеси у військово-професійному середовищі.

Також запропоновані рекомендації щодо соціальної адаптації військовослужбовців і їхніх сімей, що охоплюють наступні ключові аспекти:

1. Підтримка не лише військовослужбовців, а й їхніх родин: важливо забезпечити повноцінну участь членів родин у програмах підтримки, оскільки вони часто залишаються лише формально згаданими, але практично не залученими.

2. Координація формальної та неформальної соціальної підтримки: необхідно узгоджувати офіційні державні програми з неофіційною підтримкою, що надається громадськими організаціями, волонтерами та місцевими активістами.

3. Сприяння освіті та професійному розвитку: підтримка навчальних програм, розширення можливостей для перекваліфікації та сприяння кар'єрному зростанню допоможуть ветеранам успішно інтегруватися у цивільне життя.

4. Активна участь громади: залучення громадських активістів, створення мережі місцевих ініціатив та програм для підтримки військовослужбовців і їхніх родин значно полегшить адаптаційний процес.

Ці рекомендації сприяють побудові єдиного інтеграційного процесу для військовослужбовців та їхніх родин, враховуючи як індивідуальні, так і колективні ресурси для успішної соціальної адаптації.